

Ukrainian-made and imported raw materials and one sink-rope factory worked. Chernomorskyi plant and the jute factory operated in Odessa. Thanks to the cheap raw materials, lightness and elegance of the products from it, the cable-jute industry was better developed. The government built it in Odessa due to the high demand for sticky-rope products that were necessary for the technical equipment of grain export and the convenience of delivering imported jute to Odessa. The advantageous location of Kharkiv on the border between areas rich in hemp and areas of high demand for bags and other knitting products had positively influence on the distribution of the cable-jaw industry. Leather processing was created by the merger of the cottage industry and the factory industry and was characterized by a low level of mechanization of labour. Among the largest leather processing plants was in Odessa.

Originality. During our study, it was found that the number of the wool washing enterprises and workers were decreased, and also the volume of production was decreased, but not to the same extent as the first two indicators. It is obvious that there was a one-time process of the concentration and the mechanization of the production and the growth on this basis of labour productivity. It turned out that the largest companies of the cable industry were located in the Kharkiv province. The flax-hemp-jute industry was well developed in Ukraine. It was concentrated mainly in Odessa, as the most important port and the center of foreign economic relations, as well as in Kharkiv, which was located between areas rich in hemp crops and needy bags, ropes and snowshoosing cables.

Conclusion. So, it should be noted that a group of fibrous processing plants did not receive significant development in Ukraine. Ukraine's demand for wool, cotton and other products was satisfied with the production of the enterprises located in other parts of the Russian Empire. Wooll washing industry, which fell in to decay in Ukraine in the second half of the XIX century, continued to play a significant role thanks to the development of this branch in the Kharkiv province. In Ukraine the rope industry was represented mainly by small crafts. Only the Kharkiv rope factory and the Odessa jute factory were typical for the developed capitalist enterprises. As an example of the development of the leather industry in the Kharkiv and Kherson provinces, elements of the technical and economic backwardness of this industry are clearly visible.

Key words: light industry, export, market, raw materials, plant, factory, commodity production.

Одержано редакцією 08.09.2017
Прийнято до публікації 12.12.2017

УДК 94(470+571) «1861/1917»

І. Г. Верховцева

САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН В ІМПЕРСЬКОМУ ДИСКУРСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ТЕРМІНИ «СІЛЬСЬКА ГРОМАДА», «ОБЩИНА», «АДМІНІСТРАТИВНА ОБЩИНА»*

Актуалізовано проблему маркування в офіційному, науковому та публіцистичному дискурсах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ключових понять, пов'язаних із функціонуванням у Російській імперії селянського самоврядування. Наголошується, що нехтування його територіальними аспектами широкими колами дворянського істеблішменту під час розробки та реалізації Великої реформи 1861 р. зумовило сприйняття наповненого новим змістом у 1830-і рр. терміну «сільська громада» крізь призму традиційного самоврядування сільських соціумів великоруських губерній – «мирів». З кінця 1840-х рр. за ними закріпилася назва «община» – російськомовна калька поданої німецькою відповідної назви в творі А. Гакстаузена. Популярність терміну «община» вплинула на те, що під час обговорення в 1858 – 1860 рр. проектів управління посткріпосним селом поряд із офіційною назвою низової установи селянського самоврядування «сільська громада» стала вживатися її неофіційна назва «адміністративна община». Остання пореформеним часом курсувала в публіцистичних творах у скороченій формі «община», що призвело до термінологічної плутанини в публіцистичному дискурсі, оскільки під общиною також виступала традиційна структура самоврядування великоруських губерній. Послужуючись доробком публіцистів, історики початку ХХ ст. також маркували сільську громаду общиною. Це формувало хибні уявлення щодо становища селянського самоврядування в контексті аграрної модернізації країни та, зокрема, зумовило недооцінку його ролі в революційних процесах початку ХХ ст.

Ключові слова: Російська імперія, селянська реформа 1861 р., селянське самоврядування, «мир», община, сільська громада, адміністративна община

Постановка проблеми. Модернізація суспільних відносин в розрізі окремої країни, крім іншого, актуалізує завдання подолання традиційних практик у площині місцевого самоврядування. Примат волі колективу (корпорації) над індивідуальними потребами й інтересами окремого члена спільноти в територіальних співтовариствах мають замінитися якісно іншими практиками: формалізованими на правових засадах із повагою прав і свобод людини. Цей процес нерозривно пов'язаний з утвердженням у суспільній свідомості нових смислів і понять. Терміни, що маркують їх, у період транзитивного стану суспільства, як правило, співіснують зі старими. Якщо при цьому «традиційними» назвами позначаються

* Статтю написано в межах держбюджетної теми «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

нові явища, замість опанування соціумом нових смислів це може спровокувати ретрадиціоналізацію суспільних відносин, а в інтелектуальному полі країни зумовити формування хибних уявлень щодо сутності процесів суспільного оновлення.

Своєрідна «гра в теріміни», коли нове маркувалося відомими «іменами», а старе набувало нового «звучання», мала місце в Російській імперії в «довгому ХІХ ст.», коли в умовах її господарської і соціально-політичної модернізації з'явилося чимало нових понять, пов'язаних з формуванням нетипових для тогочасної імперської дійсності механізмів соціальної взаємодії. Оновлюючи суспільні відносини та конструюючи нові соціальні інститути, тогочасна еліта, нічого сумняшся, давала їм назви, що були однаково зрозумілими дворянину й селянину. До таких відносилися, приміром, «земство» та «волость». Першою, як відомо, в 1864 р. позначили цілком нову установу – всестанову установу місцевого самоврядування, що функціонувала в рамках повітів і губерній, хоча «земське» й «земщина» в значенні «місцеве» вживалися й попередніми часами. В подібний же посіб відому з раннього середньовіччя назву «волость» дали створеній імперською бюрократією в 1797 р. структурі станово-територіального самоврядування селян державних та удільних маєтностей [1, 93]. Фіскальний підхід до впорядкування місцевого управління, що активно застосовувався з часів губернської реформи 1775 р. (тоді поділ губерній на повіти «пов'язали» із кількістю платників податку в них: у повіті мешкало 20 – 30 тис. осіб), диктував поділ цих маєтностей на дільниці із 3 тис. ревських душ у кожній [2, 89; 3, 507; 4, 31–32]. Така фіскальна «оптика» тим часом формувала погляд влади на село в цілому й чималою мірою спрямовувала реформаторські кроки в площині його управлінської модернізації [5, 37]. По мірі впорядкування імперської реальності з'являлися нові поняття і терміни.

1830-і – 1840-і рр. для імперії Романових стали часом пошуку нових технологій адміністрування на селі, відтак часом появи нових понять. Потужний імпульс цьому дало збільшення території країни першою третиною ХІХ ст. на 1,5 млн кв. км [5, 5]. У бюрократичну практику ввійшли такі нові поняття, як «представництво», «місцеве (локальне) самоврядування». Тонкий креативний шар дворянського істеблішменту, який в літературі отримав назву ліберальної (освіченої) бюрократії, розпочав конструювання *нового* села. Натомість проекти управлінського й соціального впорядкування країни наштовхнулися на опір сановної бюрократії, вузькостанові амбіції якої суперечили ідеям модернізації місцевого управління на базі самоврядування [6, 44–45; 7, 7]. В 1858–1860 рр., коли проект Великої реформи 1861 р. обговорювався широкими колами дворянського істеблішменту, ідейна напруга в правлячому класі посилилася. Побоювання дворянської фронди та селянської жакерії примусили уряд не тільки шукати компроміси на шляхах кадрових рокіровок і маніпулювання свідомістю дворянського загалу [8, 79–82], а й «пакувати» нове в старі «обгортки». Чималою мірою це зумовило суперечливість і незавершеність багатьох реформаторських кроків 1860–70-х рр. та мало безпосереднє відношення до розробки нового селянського самоврядування. Ідейне протистояння в середовищі дворянського істеблішменту під час обговорення його проекту не проявилось в «резонансних» формах, оскільки на той час існували певні прецеденти: самоврядування удільних, державних селян, бессарабських царан тощо. Тому в губернських комітетах і редакційних комісіях упродовж 1858–1860 рр. проектуванню нової системи управління селом було приділено замало уваги. Ініціативу перебрало на себе чиновництво міністерства внутрішніх справ (далі – МВС). По обнародуванню «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі – «Загальне положення») виявилось, що сконструйоване професійною бюрократією нове селянське самоврядування не відповідало уявленням про нього більшості дворянського істеблішменту [5, 151]. Віддзеркаленням ідейних розбіжностей стало вживання двох назв низової установи самоврядування селян: офіційної «сільська громада» та неофіційної «адміністративна община» [10, 333–338]. При чому останньою дворянський істеблішмент маркував як традиційну громаду великоруських селян «мир», так і нову установу самоврядування селян «сільська громада», запроваджену під час реалізації Великої реформи 1861 р. Це провокувало неабияку термінологічну плутанину в інтелектуальному просторі країни, оскільки установи селянського самоврядування в 1861 р. постали по всій країні, а традиційні общини існували лише у великоруських губерніях та характеризувалися колективним землекористуванням їх членів із періодичними переділами землі за егалітарними принципами [5, 23; 11, 162].

З огляду на це, існує необхідність з'ясувати: якими власне термінами маркувалися установи самоврядування сільського рівня в офіційному, публіцистичному та науковому дискурсах другої половини XIX – початку XX ст. Це сприятиме розумінню витоків проблем в осмисленні функціонування селянського самоврядування в імперії Романових, передусім пов'язаних із недооцінкою ролі останнього в революційних процесах прочатку XX ст. Особливо актуальним уявляється вивчення цього питання в площині сучасного історіописання з огляду на запровадження до наукового дискурсу поняття «общинна революція», з яким деякі сучасні історики пов'язують революційні виступи селян початку XX ст. [12; 13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Понятійно-термінологічним аспектам реформаторської діяльності під час конструювання посткріпосного селянського самоврядування, а також у контексті проблем його функціонування в другій половині XIX – на початку XX ст., приділила увагу доволі незначна кількість дослідників. Зокрема, К. Кавелін у 1859 р. наголосив, що поняття «община» було «джерелом» багатьох непорозумінь, тому слід розрізняти «общину адміністративну від поземельної» [11, 162]. М. Бржеський акцентував, що наприкінці XIX ст. в «общині» «змішалися» великоруська традиційна громада та «адміністративна одиниця», що було надзвичайно недоречним у випадках, коли йшлося про регіони, котрі не «знали» общинних форм землеволодіння [14, 219]. І. Страховський [15; 16], О. Корнілов [17, 162] та В. Уланов [18, 162] висвітлили дискусію, яка розгорнулася в дворянському середовищі під час розробки Великої реформи 1861 р. при визначенні структури поскріпосного селянського самоврядування та виборі назви їх низової установи.

Серед новітніх фахівців слід відзначити розробки А. Забоєнкової [19] та В. Голубева [20; 21], які актуалізували проблему змістовного навантаження терміну «община» в «довгому XIX ст.». Зокрема, перша звернула увагу на те, що законодавство Російської імперії не знало поняття «община». Відтак поземельно-громадівське землекористування, наголошує дослідниця, разом із подвірним, відносилося суто до сфери традиційних відносин [19, 46]. А В. Голубев вказав на некоректність назви «община» для позначення традиційних громад білоруських селян, як інститутів їх самоорганізації. Общини ж на теренах Білорусі, зауважує історик, примусово запроваджувалися по її входженню до імперії Романових [20, 524; 21, 186–187].

Мета. Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, ставимо за мету з'ясувати чинники, що зумовили маркування низової установи станово-територіального самоврядування селян в офіційному, публіцистичному та науковому дискурсах другої половини XIX – початку XX ст. різними термінами («сільська громада», «адміністративна община», «община») та помилкове ототожнення публіцистами й істориками станово-територіального селянського самоврядування імперії Романових із традиційним самоврядуванням мирських структур великоруських губерній. Аби позбавити дану публікацію багатьох уточнень, у випадках, коли йтиметься про маркування терміном «община» низової установи селянського самоврядування (сільської громади), така назва виділятиметься курсивом: *община*.

Виклад основного матеріалу. Складовою впорядкування соціального простору імперії Романових у площині управління селом відповідно до доктрини «добре впорядкованої поліцейської держави» стало запровадження в 1797 р. в удільних і державних маєтностях волосного самоврядування. Воно функціонувало в «двоповерховому» форматі «волость – село». «Фундаментом» волостей були традиційні громади селищ [4, 31]. Удільні села існували лише в низці губерній «імперського ядра» (вислів В. Кушко, В. Такі, О. Громова [22, 310]), а державні, відповідно, були «розкидані» по всій країні. В самоврядні практики сільських соціумів місцева бюрократія тим часом втручалася мало. Відтак на сільському рівні селянське самоврядування функціонувало в традиційних формах. У губерніях «імперського ядра» самоврядні структури селян мали історичну назву «мир». Відповідно, поняттям «мирське самоврядування» бюрократія позначала традиційне самоврядування селян, що було знайомим їй в контексті взаємодії з «мирами» через обраних сільськими сходами представників місцевих мешканців – селянських функціонерів. У цих контактах з'явився термін «мирська громада». В офіційній документації того часу ним маркувалися традиційна спільнота «мир» та населення волості загалом [23, 699].

Найбільшою турботою бюрократії в адмініструванні на селі були питання фіску. Стан податкової справи в удільних і державних селах був хронічно незадовільним. Заборгованість волостей пересічно пов'язувалася із бюрократичним свавіллям та системними привласнен-

нями селянськими функціонерами державного податку й мирських коштів [5, 48]. Відповідно, бюрократія шукала таку модель облаштування управління селом, яка б передусім максимально сприяла реалізації фіскальних завдань в аграрній імперії Романових.

Якісно інший етап модернізації адміністрування на селі розпочався в 1830-і рр., коли внаслідок її експансіоністської діяльності значно збільшилася і її територія. Це активізувало пошук нових практик управління, що було особливо актуальним з огляду на необхідність розбудови імперських інститутів на новоприєднаних територіях. Поява нових провінцій в складі імперії Романових створила поле для соціальних експериментів. Опановуючи нові території, бюрократія перетворювала їх на анклав нової соціальності, послуговуючись досвідом урядування у «внутрішніх» губерніях та новаторськими ідеями, запозиченими із Заходу [22, 71–72; 24, 61].

Філософія і практика Просвітництва спонукала освічених правителів до конструювання на просторах їх країн нової реальності, спираючись на місцеві традиції [5, 77; 25, 146]. В цьому контексті впорядкування соціального простору в губерніях «імперського ядра» відбувалося шляхом створення нових установ управління селом на базі традиційних соціумів-«мирів» та їх практик самоврядування. «Розрив шаблону» стався в Бессарабії, яка ввійшла до складу Російської імперії внаслідок перемоги над Туреччиною у війні 1806–1812 рр. Привід ліберальній бюрократії відступити від просвітницьких «рецептів» під час упорядкування соціального простору регіону надала відсутність сталих соціальних традицій в цьому сегменті північно-західного Причорномор'я, що перебував на перехресті «всіх доріг» Чорномор'я і Середземномор'я та був об'єктом експансії з боку держав, які прагнули тут домінувати. До того ж Бессарабія мала стати плацдармом для просунення Романових у південне Причорномор'я. Відтак господарство цього аграрного краю мало постачати все необхідне для військових потреб імперії і сприяти наповненню державної скарбниці. Це вимагало негайного соціального впорядкування нової провінції, зокрема, розбудови в бессарабському селі нових адміністративних структур [9, 37; 26, 257–258].

Досягнення цих завдань ускладнювалося надзвичайно строкатим поліетнічним складом місцевих мешканців і спустошеністю частини краю через військові дії та депортації звідси мусульманського населення. Бессарабію стали інтенсивно заселяти державними селянами із «внутрішніх» губерній. В такий спосіб у цей край потрапили поняття «волость» та «мирська громада». Щоправда волосний устрій дещо нівелювали: рахували селян у бессарабських волостях не ревізькими душами, а родинами (тут їх мало мешкати 500 – 1000, відповідно) [27, 224].

Особливу увагу нові адміністратори Бессарабії звернули на становище царан – особисто вільних мешканців приватних і «духовного відомства» маєтностей. Під час упорядкування управління цією категорією селян, крім імпортованого сюди волосного устрою, організаційними взірцями слугували самоврядування в поселеннях німецьких колоністів українського Півдня та відповідні австрійські й пруські взірці [5, 84–85; 24, 54–55; 28, 67; 29, 9]. В 1834 р. набуло чинності «Положення про царан або вільних землеробів Бессарабської області», яким, крім регламентації відносин із поміщиками, в цараністських громадах запроваджувалося станovo-територіальне самоврядування. Щодо практик останнього імперськими адміністраторами вживалися терміни «мирський схід» та «мирський приговор» [30, 78–80]. Надалі таке «мирське» самоврядування царан поширили й на ті їх громади, що утворилися в результаті самочинного розселення царан на державних землях безлюдного півдня краю [31, 37–41]. Це сприяло уніфікації управління бессарабським селом у цілому та полегшувало фіскальне адміністрування в новій імперській провінції.

Вживання щодо самоврядних практик цараністських громад традиційних назв соціальних практик великоруських губерній створило прецедент у місцевому адмініструванні. Його оновлення відтепер пов'язувалося з імпортом назв та якостей традиційних громад одних регіонів країни на відповідні в інших її частинах. Однак сконструйовані волею імперської бюрократії нові громади бессарабських селян, крім чужих царанам назв «мир», «мирський», вже були не стільки традиційними громадами (їх члени не розбудовували колективно територію нової батьківщини від діда-прадіда та не характеризувалися традиційними міжпоколінними зв'язками в минулому), скільки територіально-становими утвореннями, акцент в характеристиках яких «перемістився», відповідно, зі станових на територіальні. При цьому основною ознакою новостворених громад було податне становище їх членів. Це наповнило

новим змістом терміни «мирська громада» та «сільська громада» й зумовило використання бессарабського досвіду конструювання сільських громад під час реформи державного села кінця 1830-х рр. [7, 44–66; 32, 693].

У 1838 р., з початком реформи державних селян, крім соціальної і податкової уніфікації всіх їх категорій (половників, військових поселенців, чорносошних і приписаних до заводів селян тощо), ознакою нового стало створення таких сільських громад, у які могли поєднуватися декілька традиційних «мирів». При чому мешканці цих громад раніше могли належати до різних категорій державних селян. Інтереси фіску вимагали оновлення практик управління цими новими станомо-територіальними спільнотами. Крім зменшення кількості мешканців сільської громади до 1,5 тис. ревізьких душ, вирішення цього завдання ліберальною бюрократією пов'язувалося із розбудовою нових соціальних взаємин у державному селі та суспільно-політичною модернізацією країни в цілому [2, 107; 2, 119; 33]. Частину завдань в цьому напрямі вирішили в 1842 р., коли, продовжуючи розпочатий попереднім десятиріччям курс на інтеграцію установ самоврядування удільних і державних селян до місцевого управління губерній, оновлені сільські громади державного села було оголошено установами місцевого управління на селі. Відтак, з початку 1840-х рр. терміном «сільська громада» в офіційному дискурсі країни позначалася установа управління, яка функціонувала на засадах самоврядування мешканців і в складі якої за територіальним принципом поєднувалося декілька традиційних «мирів». [34, 4]. У цілому це відповідало планам освіченої бюрократії щодо залучення державних селян до загальнодержавного представництва й розбудови підвалин локальної демократії у волостях. Новим сільським громадам у цих проектах відводилася роль базових структур місцевого (територіального) самоврядування в аграрній імперії Романових.

Наприкінці 1840-х рр. у дворянських салонах і бюрократичних кабінетах чималої популярності набув інший термін – «община». Він став російськомовною калькою назви традиційних («мирських») самоврядних структур, вжитої німецькою в книзі вестфальського барона А. фон Гакстгаузена. В 1843 р., під час мандрівки деякими губерніями Російської імперії, останній познайомився з традиціями «мирського». Дружба з О. Герценом і зв'язки з очільником міністерства державного майна П. Кисельовим сприяли появі в 1847 р. праці цього німецького аристократа. Викладені в ній висновки щодо можливості уникнення імперією Романових пролетаризації засобом задіяння «общинних» практик самоврядування з метою господарського та соціального оновлення села імпонували ліберальній частині дворянського істеблішменту країни з багатьох причин. Крім того, що використання «общинних / мирських» традицій не вимагало значних капіталовкладень у реформу села, воно також окреслювало «свій», російсько-імперський, варіант модернізації: на базі самоврядних практик «мирів» з їх «природними» механізмами соціальної саморегуляції. І хоча на «мирські» традиції самоврядування ліберальні діячі імперії Романових звернули увагу задовго до А. Гаукстгаузена (приміром, О. Радищев, представники слов'янофільського крила освіченого дворянства відзначали практики традиційної демократії «мирів»), завдяки твору німецького мандрівника в публіцистичний дискурс країни ввійшов термін «община», якому судилося довге життя не тільки в «довгому ХІХ», а й наступних століттях [5, 85–98; 35, 31].

У 1850-і рр. посилення інтересу до «мирського» сталося завдяки ще двом творам західноєвропейських інтелектуалів. Першою стала книга австрійського вченого, учня Г. Гегеля, Л. Штайна «Соціалізм і комунізм в сучасній Франції». В ній було актуалізовано завдання управлінського оновлення країн Європи засобом залучення до праці в структурах управління обраних місцевим населенням його представників. Іншим твором була перекладена в 1858 р. російською праця А. де Токвіля «Демократія в Америці». Її автор провів думку щодо іманентності демократії в традиційних («природних») громадах [36, 204; 36, 252]. Висловлені в цих творах ідеї, разом із висновками А. Гакстгаузена, для тогочасної імперської еліти, збентеженої трагічними подіями європейських революцій 1848–1849 рр., стали справжнім дороговказом у пошуках способів позбавити свою країну перспектив революційних струсів. Для тогочасної російської дійсності такі ідеї, разом з ідеями вкорінення в країні місцевого самоврядування з його практиками локальної демократії, були практично революційними. Наприкінці 1850-х рр. їх сповідувало молоде покоління реформаторів, «душа» якого перебувала в Петербурзі – так звана, «партія петербурзького прогресу» на чолі з К. Кавелініним і М. Мілютініним [8, 50; 36, 202–207; 37, 73; 38, 355–366].

Однак, разом із провідними ідеями, «прогресивні» реформатори висували й суто прагматичні завдання фіскального характеру, що турбували столичну бюрократію не менше, ніж способи втілення в життя ідей «природної демократії». В контексті розробки Великих реформ у площині практичного управління сутність проблем полягала в питанні: яким чином по звільненню селян з кріпацтва забезпечити виконання ними повинностей на користь держави і сплату викупних платежів. Традиції «мирського», як якісної характеристики общини, відповідали й цим запитам столичного істеблішменту. Йшлося про практики колової поруки, що існували у великоруських «мирах» і тотально підпорядковували індивідуума волі громади, яка несла колективну відповідальність за всі податкові зобов'язання спільноти. На зауваження деяких реформаторів щодо того, що таких практик, як, власне, й «мирів», в інших губерніях, приміром, українських, не було, «прогресивні» реформатори не зважали [39, 43; 40, 282; 41, 26]. Причиною тому був імперський стиль мислення, який спонукав деяких представників дворянства великоруських губерній під час розробки проектів посткріпосного селянського самоврядування запропонувати запровадити по всій країні «общини» за взірцями великоруського «миру» з його практиками земельних переділів за егалітарними принципами та колективною відповідальністю при виконанні повинностей [42, 282; 43, 325]. Тому не дивно, що під час розробки селянської реформи 1861 р. у площині селянського самоврядування в документації дворянських установ 1858–1860 рр. стосовно структур останнього, поряд зі звичними для бюрократії назвами «мирська громада» та «сільська громада», вживалася й нова назва – «адміністративна община» [10, 333–338]. Останньою послуговувалася та частина дворянського істеблішменту, яка, по суті, осмислювала нові структури станово-територіального самоврядування селян посткріпосного часу в категоріях традиційних сільських соціумів. Деякі її представники в чиновницькому середовищі та редакційних комісіях 1859–1860 рр. пропонували такий спосіб організації посткріпосних волостей, за яким би вони структурувалися на поземельні громади / общини [17, 139; 18, 138]. Враховуючи, що надалі імперський істеблішмент планував уніфікувати управління всіма категоріями селян країни з метою гомогенізації в ній місцевого управління [16, 372; 44, 22; 45, 45–46], ці плани створювали певний організаційно-правовий прецедент «обмищення» всієї селянської Росії, а по суті – насильницького насадження в сільських соціумах усіх регіонів країни традиційних самоврядних практик великоруських губерній.

Подібні пропозиції стали не тільки відступом від «класичних» просвітницьких ідей, а й свідчили про недооцінку чинника територіальності при конструюванні нового управління селом та ускладнювали вирішення фіскальних завдань, адже поземельні громади не були союзами мешканців територіальних структур (селищ). До складу цих традиційних господарських об'єднань могли входити як мешканці частини якогось селища, так і мешканці кількох селищ або навіть декількох частин різних селищ. Тому такі пропозиції бюрократія МВС відкинула. Натомість технології самоврядних практик традиційних громад великоруського села при конструюванні нового селянського самоврядування чиновники все ж використали.

«Прогресивна» частина молодих реформаторів, яка пов'язувала вирішення фіскальних проблем посткріпосного села із розбудовою в країні локальної демократії, становила меншість реформаторського середовища. Проте керівництво МВС належало саме до цього сегменту діячів епохи Великих реформ. Більшість же дворянського істеблішменту й сановної бюрократії цим ідеям не співчувала. Останнє слово було за царем. Вплив друкованого слова О. Герцена, вмовляння близьких родичів із Романових (княгині Олени Павлівни, великого князя Костянтина) та Вільгельма Пруського посприяли підтримці монархом молодих реформаторів [46; 47, 28]. По обнародуванню проекту «Загального положення» виявилось, що чиновництво МВС сконструювало особливу систему самоврядування селян – станово-територіальне самоврядування, на базі якого надалі мала розбудовуватися локальна демократія не тільки в посткріпосному селі, а й в усій країні. Відповідно, передбачалося, що традиційні станові структури «поземельні громади» поступово відійдуть в минуле [44, 17–22]. «Мирські» ж традиції при створенні посткріпосного селянського самоврядування відіграли системоутворюючу роль. Попри те, що установи нижчого рівня (сільські громади) мали створюватися за територіальним принципом – з одного багатолюдного селища чи кількох малолюдних, практики колової поруки та способи стягування податків і викупних платежів у цих спільнотах мали функціонувати за взірцями великоруського «миру». Термінів «адміністративна община» та «община»

в положенні не було. Щоправда були терміни «мир» і «мирський» [48, 143] та згадувалося обштинне користування землею (51, 54, 187 статті), яке в тексті відділялося від подвірного й давало привід тим мешканцям сільських громад, які практикували поземельно-громадівське землекористування, вирішувати свої господарські питання самостійно, навіть збираючись для цього на окремі сходи (51 ст.). При цьому миром у деяких частинах положення радше маркувався традиційний «мир» (21, 51 (пункт 6), 130 статті), аніж оновлена сільська громада, що створювалася засобом поєднання кількох традиційних «мирів» (54 стаття).

Як і під час конструювання цараністського самоврядування в Бессарабії, вживання терміну «мирський» в значенні «спільний, громадський» відносно приговорів сходів (29, 51 статті), «потреб і польз» (47 стаття) та коштів (24, 31 статті) сільських і волосних (84 стаття) громад навряд чи був коректним та зрозумілим мешканцям тих регіонів, які не знали «мирського». Суперечливість у трактуванні авторами «Загального положення» термінів «мир» і «мирський» та їх вживання в головному «селянському» положенні, з огляду на те, що цим положенням мала унормовуватися діяльність установ селянського самоврядування всіх губерній країни, свідчили, що досягнути завдання оновлення місцевого управління за «територіальним» сценарієм змогли не всі «батьки» реформи 1861 р.

Як виявилось надалі, досягнути новий формат функціонування сільських громад не вдалося й більшості місцевого дворянського істеблішменту, який, виконуючи обов'язки мирських посередників, безпосередньо поєднував у сільські громади вчорашніх кріпаків. «Загальне положення» вказувало лише на один критерій, за яким це мало робитися: за 40 статтею, сільські громади слід було створювати із селян, які мешкали на землях одного поміщика. Натомість визначити «одного» власника помістя іноді було доволі важко: не рідкісними були тривалі розбори між поміщиками за власність чи то через проблеми зі спадщиною, чи то при визначенні спірних ділянок між помістями, які межували одне з іншим, тощо. Та й праця мирських посередників не характеризувалася сумлінністю. Організація ж волостей і сільських громад відбувалася штурмовими методами [49, 114–115; 50, 69–72]. Часто новостворені сільські громади були доволі багатолюдними, обіймали значну територію, в їх складі поєднувалося декілька поземельних громад або селищ чи їх частин. Пересічно це аргументувалося необхідністю зменшити фінансовий тягар, який покладався на посткріпосну сільську громаду в аспекті утримання селянських функціонерів та фінансування «мирських» потреб, пов'язаних із розбудовою місцевої інфраструктури [51, 2–7; 52, 92; 53, 94; 54, 38–39].

Наслідком була проблема адміністративної нестабільності селянської Росії: системним явищем стали звернення селян про поділ сільських громад на декілька самостійних структур самоврядування, які б окреслювалися межами одного селища або однієї поземельної общини. Головна причина полягала в архаїчних способах фіску та практиках колової поруки: зменшення сільських громад до розмірів однієї господарської одиниці полегшувало селянам виконання повинностей. Оскільки у великоруських губерніях такими найдрібнішими господарськими одиницями були поземельні громади / общини, дуже скоро завелася мова про «приведення у відповідність» кордонів сільських громад до кордонів традиційних общин [54, 38–39; 54, 79–80; 54, 89]. Відтак сподівання «прогресивних» реформаторів кінця 1850-х рр. на швидке відмирання останніх не справдилися: у посткріпосних господарських реаліях колективне землекористування в традиційних общинах сприяло сплаті селом податків [55, 68].

Надзвичайно зацікавленими в їх належній сплаті, поряд із державними установами, були земства: після 1864 р. у бюджетах сільських громад з'явився окремий розділ – земський податок. Питому вагу земської громадськості тим часом становило провінційне дворянство, станомі амбіції якого разом із патерналістськими традиціями управління селом суперечили завданням територіально-управлінського впорядкування країни. Вжитий в матеріалах дворянських установ 1858 – 1860 рр. термін «адміністративна община» поступово в земській публіцистиці набув спрощеної форми *община*. Його «територіальний» зміст при цьому губився, а «традиційний», відповідно, став превалювати [54, 35; 54, 89; 56, 9]. В першій половині 1880-х рр. це засвідчили матеріали урядової комісії 1881–1885 рр. під головуванням М. Каханова, в діяльності якої, крім професійної бюрократії, взяли участь земці. Підтверджена практикою сільського життя та чисельними ревізіями МВС і сановної бюрократії неспроможність багатолюдних волостей і сільських громад, що обіймали значні території, організувати своє господарське життя дала привід комісії поставити руба питання пренесення

«центру ваги» в селянському самоврядуванні з волості на рівень сільської громади, а розміри низових установ самоврядування селян звести до рамок однієї господарської одиниці [56, 9зв]. Представники великоруських губерній такими пропонували зробити поземельні громади – общини. При цьому істеблїшмент країни щиро дивувався тому, що саме общину розробники реформи 1861 р. зробили базою селянського самоврядування, адже таких традиційних структур в багатьох губерніях країни не існувало [56, 2зв; 56, 9]. Це свідчило, що з терміном «община» більшість дворянського істеблїшменту та земців початку 1880-х рр. пов'язувала лише станові структури самоврядування великоруських селян.

Каханівську комісію було розпущено, а її напрацювання залишилися без реалізації. Натомість у пореформеному законодавстві, справочинній документації бюрократичних установ та в офіційних виданнях інформативного чи довідкового характеру, якими послуговувалися місцеві адміністратори й селянські функціонери, низові структури селянського самоврядування називалися сільськими громадами [57]. При цьому професійна бюрократія наповнювала цей термін змістом, що акцентував на територіально-управлінських аспектах функціонування цих громад, які, разом із волостями, входили до системи установ місцевого управління губерній. Останнє було підтверджено виданням у 1876 р. нової редакції «Загального установлення губернського» [58, 2]. Її поява була зумовлена поширенням у 1861–1871 рр. самоврядування тимчасовозобов'язаних селян практично на всі інші категорії сільських мешканців країни та, відповідно, уніфікацією селянського самоврядування в ній в цілому [16, 384–385; 45, 45–46; 59, 161–169]. Отже, в офіційному імперському дискурсі, на відміну від публіцистичного, станово-територіальні установи селянського самоврядування (сільські громади) із традиційними общинами не ототожнювалися. Навпаки: в «селянському» законодавстві 1880–90-х рр. терміни «поземельно-громадівське землеволодіння / землекористування» та «община» вживалися поряд із терміном «сільська громада», при чому остання виступала установою станово-територіального самоврядування селян, у складі якої в окремих регіонах могли функціонувати традиційні общини та практикуватися поземельно-громадівське землекористування [60; 61].

Піонерами у вивченні пореформеного досвіду функціонування установ селянського самоврядування були публіцисти [54; 62] та правники. Серед перших домінували місцевий дворянський істеблїшмент, який намагався осмислити проблеми посткріпосного села крізь призму практичних питань управління ним, а також земці [63]. Натомість фахівці-правознавці виконували своєрідне суспільне замовлення, пов'язане із необхідністю впорядкувати в пореформеному селі майнові відносини передусім в аспекті селянської власності. Привід останньому дали системні конфлікти та зловживання під час розв'язання в сільських громадах питань спадщини, родинних переділів тощо. Пересічно як у публіцистичних працях, так і в роботах правового змісту, самоврядні практики на селі вивчалися крізь призму традиційного самоврядування [64], адже, за «Загальним положенням» 1861 р., питома вага питань господарського, соціального й судового характеру в сільських громадах мала вирішуватися «за місцевими традиціями» [48, 143–144]. При цьому низові установи селянського самоврядування в розробках 1870–80-х рр. публіцистами та науковцями здебільшого маркувалися *общинами*.

Наприкінці XIX – початку XX ст. публіцистика стала каналом доведення до громадськості своїх політичних поглядів прибічниками суспільно-політичної модернізації країни за соціалістичними моделями. Практики «мирського» самоврядування ними пов'язувалися із піднесенням господарського становища села та розбудовою в країні локальної демократії. В цьому ключі *общини*, за поглядами цієї частини публіцистів, планувалося перетворити на державні установи управління селом. У такий спосіб найчисельніша суспільна верства країни мала залучитися до управління нею [1, 94; 65; 66, 251; 67, 74; 68, 213].

Винятком серед публіцистичних творів стали праці дяді майбутнього очільника імперського уряду П. Столипіна – Д. Столипіна. На зламі XIX – XX ст. останній обґрунтував, що самоврядування в сільських громадах та самоврядування в общинах, в яких практикувалося поземельно-громадівське землекористування, – несумісні речі, оскільки зрівняння в правах заможних із незаможними в останніх вимагало постійного адміністративного впливу на господарську діяльність їх членів, відтак зводило нанівець самоврядування в цих громадах [69, 4–8].

Серед науковців при вивченні селянського самоврядування його базову структуру маркували офіційним терміном «сільська громада» правознавці О. Градовський [70, 566],

О. Леонт'єв [59] та економісти М. Бржеський [14, 220], М. Бородин [71, 118]. Приміром, О. Леонт'єв, наголошував, що мешканці сільських громад країни могли володіти / користуватися землею або на засадах общинного «права», або на засадах подвірного, відповідно [59, 172]. А. Бржеський акцентував, що в понятті «сільська громада» «змішалися» великоруська поземельна громада із «нижчою адміністративною одиницею», що було особливо хибним в тих місцевостях, де не було «мирських» традицій та общинного землекористування [14, 219].

Імпульс вивченню селянського самоврядування професійними істориками було дано актуалізацією на зламі XIX – XX ст. злободенних питань життя села після кількох масштабних голодувань 1890-х рр. Окремий привід активізації досліджень дало відзначення в 1911 р. ювілею Великої реформи 1861 р. Одним з перших фахово досліджувати проблему розпочав ліберальний діяч й один із засновників партії кадетів О. Корнілов [17; 43; 45; 72]. Крім його праці, варті відзначення й доробок інших істориків початку XX ст. [37; 59; 70; 73–74]. До кола питань, що розроблялися ними, потрапили ідейна полеміка під час розробки селянської реформи 1861 р., погляди провідних діячів епохи Великих реформ на облаштування селянського самоврядування в посткріпосному селі. Натомість з поля зору випала практична праця установ самоврядування селян пореформеного часу. Не охоплювалися прагматичним поглядом авторів й традиційні практики функціонування цих установ та питання, пов'язані з відсутністю правової регламентації діяльності селянських самоврядних структур. Як і публіцисти другої половини XIX ст., на розробки яких спиралися історики, останні наполягали на збільшенні компетенції селянських установ самоврядування та критикували заходи уряду з обмеження повноважень останніх упродовж 1880–90-х рр. Відтак не дивно, що маркувалися низові установи самоврядування селян у цих працях *общинами* [55, 68; 72, 139; 73, 215; 74, 262].

Натомість на початку XX ст. використання цього терміну відносно низової структури селянського самоврядування було взагалі недоречним, оскільки в 1899 р. до останнього було додано ще одну офіційну ланку – селищний схід. Його повноваження поширювалися на питання землевпорядкування та оподаткування в рамках селищних громад, які входили до складу сільських, відповідно [75, 806]. Відтак на сільському рівні системи селянського самоврядування з'явився ще один суб'єкт самоврядних практик – селищна громада. Пересічно це була традиційна спільнота, яка в різних регіонах країни мала свої історичні «імена» – сьобра, буксель, мир, верв, дворище, погост, вакка, сябринна спілка тощо. Називати таку громаду общиною було вкрай некоректним.

«Публіцистичний гріх» істориків початку XX ст. передусім був пов'язаний із вузькою джерельною базою їх досліджень, зокрема, нехтуванням офіційними документальними джерелами. Це спричинило суттєве викривлення уявлень науковців щодо ролі установ самоврядування селян у революційних подіях початку XX ст. та аграрній модернізації імперії Романових загалом. Маркуючи сільську громаду назвою традиційних структур великоруських губерній, фахові історики початку XX ст., слідом за публіцистами та правознавцями другої половини XIX – початку XX ст., зосередили свої зусилля на вивченні саме традиційних практик самоврядування на селі. Відтак губився той модерний сенс, що було закладено реформаторською діяльністю «батьків» Великих реформ при конструюванні нового самоврядування селян як перехідної форми до модерного місцевого самоврядування. З поля зору дослідників «випали» й такі важливі з точки зору необхідності критичного осмислення явища, як системні зловживання в сільських громадах при вирішенні питань власності, передусім – земельної, фальсифікації приговорів сходів їх очільниками (сільськими старостами, волосними старшинами) та писарями, а також зміни в структурі селянського самоврядування, що сталися в 1899 р., та організаційна роль його установ у революційних виступах селян початку XX ст. [14, 228–230; 76, 192–201; 77; 78; 79].

Висновки. Вузькостанові підходи та великодержавні амбіції широких кіл дворянського істеблшменту Російської імперії не дозволили урахувати територіальні аспекти нового селянського самоврядування та його модернізаційний потенціал у контексті розробки та реалізації Великої реформи 1861 р. Чималою мірою це зумовило курсування в офіційному та публіцистичному дискурсах другої половини XIX – початку XX ст. двох назв низових установ самоврядування селян: офіційної «сільська громада» та неофіційної «адміністративна община». Перша акцентувала на станово-територіальних аспектах селянського самоврядування, остання – на його зв'язках із традиційними самоврядними практиками дореформено-

го часу. Вивчаючи останні й тиражуючи інформацію про них, публіцисти й правознавці другої половини XIX ст. пересічно вживали термін «община» – скорочену форму терміну «адміністративна община», чим створювали хибні уявлення про селянське самоврядування в умовах аграрної модернізації імперії Романових, зводячи його до традиційних відповідних практик. Спираючись на розробки публіцистів і нехтуючи офіційним сегментом документальних джерел своїх праць, історики початку XX ст. при вивченні самоврядування селян також послуговувалися недоречним терміном *община*, чим створили в історіографії прецедент із помилкового ототожнення станово-територіального самоврядування селян імперії Романових з общинним («мирським») самоврядуванням її великоруських губерній і традиційними формами самоврядування в сільських соціумах інших регіонів.

Список використаної літератури

1. Латышев С. Волость / С. Латышев // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Санкт-Петербург : типо-литогр. И. А. Ефрона, 1892. – Т. VII. – С. 93–98.
2. Административно-территориальное устройство России. История и современность / отв. ред. А. В. Пыжиков. – Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 320 с.
3. Клочков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I / М. В. Клочков. – Петроград : Сенат. тип., 1916. – 631 с.
4. Пушкарев С. Очерки истории крестьянского самоуправления в России / С. Пушкарев. – Прага : Хутор, 1924. – 43 с.
5. Христофоров И. А. Судьба реформы : Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.) / И. А. Христофоров. – Москва : Собрание, 2011. – 368 с.
6. Ушаков Н. М. Крестьянский вопрос в политике самодержавия России в XIX – начале XX века / Н. М. Ушаков. – Астрахань : Астраханс. гос. пед. ун-т, 1994. – 168 с.
7. Ружицкая И. Просвещенная бюрократия (1800–1860-е гг.) / И. Ружицкая. – Москва : ИРИ РАН, 2009. – 340 с.
8. Реформы в России. С древнейших времен до конца XX в. : в 4 т. – Т. 3. Вторая половина XIX – начало XX в. / отв. ред. В. В. Шелохаев. – Москва : Полит. энцикл., 2016. – 765 с.
9. Верховцева И. Г. Крестьянское самоуправление в Бессарабии (середина – вторая половина XIX в.) / И. Г. Верховцева // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века : сб. ст. – Коломна : МГОСИ, 2013. – С. 35–40.
10. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II : Материалы для истории освобождения крестьян / А. Скребицкий : в 4 т. – Т. 1. – Бонн-на-Рейне : тип. Ф. Крюгера, 1862. – 968 с.
11. Кавелин К. Д. Взгляд на русскую сельскую общину / К. Д. Кавелин // Собрание сочинений К. Д. Кавелина : в 4 т. – Т. 2: Публицистика : [разсуждения, статьи и заметки К. Д. Кавелина]. – Санкт-Петербург : тип. М. М. Стасюлевича, 1898. – Стб. 162–194.
12. Сухова О. А. «Общинная революция» в России: социальная психология и поведение крестьянства в первые десятилетия XX века (по материалам Среднего Поволжья) / О. А. Сухова. – Пенза : ПГПУ, 2007. – 374 с.
13. Люкшин Д. И. 1917 год в деревне : общинная революция / Д. И. Люкшин // Революция и человек : Социально-психологический аспект. – Москва : изд. центр ИРИ, 1996. – С. 115–141.
14. Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ : Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела / Н. Бржеский. – Санкт-Петербург : тип. В. Киршбаума, 1897. – 441 с.
15. Страховский И. М. Крестьянские права и учреждения / И. М. Страховский. – Санкт-Петербург: Общест. польза, 1904. – 256 с.
16. Страховский И. М. Крестьянский вопрос в законодательстве и в законодательных комиссиях после 1861 года / И. М. Страховский // Крестьянский строй. – Т. 1. : сб. ст. А. А. Корнилова, А. С. Лаппо-Данилевского, В. И. Семевского и И. М. Страховского. – Санкт-Петербург : Беседа, 1905. – С. 371–455.
17. Корнилов А. А. Крестьянское самоуправление по Положению 19 февраля 1861 г. / А. А. Корнилов // Великая реформа: [19 февраля 1861 – 1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем : Юбилейное изд. : в 6 т. – Т. 6. – Москва : т-во И. Д. Сытина, 1911. – С. 137–157.
18. Уланов В. Я. Ход и исход крестьянской реформы / В. Я. Уланов // Великая реформа : 19 февраля 1861 – 1911 : сб. ст. А. И. Яковлева, В. И. Семевского, В. Я. Уланова, В. Е. Чешихина-Ветринского. – Москва : тип. Русск. т-ва, 1911. – С. 93–147.
19. Забоенкова А. Правовые аспекты разрушения общины в период столыпинской аграрной реформы / А. Забоенкова // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2013. – Вып. 12. – С. 44–51.
20. Голубев В. Ф. Сільська община (громада) XVI–XVIII ст. в українській історіографії / В. Ф. Голубев // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 186–199.
21. Голубев В. Ф. Община Білорусі XVI – XVIII ст. : особливості використання наукової термінології / В. Ф. Голубев // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2017. – Вип. 17. – С. 523–529.
22. Кушко А. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917) / А. Кушко, В. Таки, О. Гром. – Москва : Новое лит. обозрен., 2012. – 400 с.
23. 6592. – Ноября 28. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, объявленное Сенатом 15 января. – О порядке взимания с казенных поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы // ПСЗРИ–2. – Т. VIII. – Отд. I. 1833. От № 5877 – 6684. – Санкт-Петербург :

- тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1834. – С. 698–707.
24. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева / Н. М. Дружинин : в 2 т. – Т. 1. Предпосылки и сущность реформы. – Москва ; Ленинград : АН СССР, 1946. – 635 с.
 25. Таки В. Историческая память и конструирование региона после присоединения к империи: особая форма правления в Бессарабии в 1818 – 1828 гг. / В. Таки // *Ab Imperio*. – 2004. – № 3. – С. 145–174.
 26. Верховцева І. Г. Українське Придунав'я: етносоціокультурний ландшафт / І. Г. Верховцева, О. К. Луньова // *Регіональна історія України: зб. наук. ст. – Вип. 10. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2016. – С. 251–278.*
 27. Гроссул Я. Крестьяне Бессарабии (1812–1861 гг.) / Я. Гроссул. – Кишинев : Госиздат Молдавии, 1956. – 399 с.
 28. Чірук С. В. Лютеранські колонії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. : історико-демографічний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / С. В. Чірук ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2016. – 376 с.
 29. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 1180. Оп. XV. Спр. 144.
 30. Высочайше утвержденное положение о царанах или свободных земледельцах Бессарабской области // *ПСЗРИ–2. – Т. IX. – Отд. I. 1834. От № 6685 – 7379. – Санкт-Петербург : тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1835. – С. 75–81.*
 31. Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812 – 1870-е гг.) / И. А. Анцупов. – Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1966. – 262 с.
 32. Милюков П. Крестьяне / П. Милюков // *Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Санкт-Петербург : типо-литогр. И. А. Ефрона, 1895. – Т. XVI-A. – С. 675–714.*
 33. Довнар-Запольский М. В. Политические идеалы М. М. Сперанского / М. В. Довнар-Запольский // *Довнар-Запольский М. В. Из истории общественных течений в России. – К. : изд. А. П. Сапунова, 1905. – С. 77–143.*
 34. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. Учреждения. Свод учреждений государственных и губернских. Издание 1842 г. – Ч. II. Учреждения губернские. – Санкт-Петербург : тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1842. – 588 с.
 35. Дружинин Н. М. Крестьянская община в оценке А. Гакстгаузена и его русских современников / Н. М. Дружинин // *Ежегодник германской истории. – 1968. – Вып. 1. – Москва : Наука, 1969. – С. 28–53.*
 36. Дунаева Н. Между сословной и гражданской свободой: эволюция правосубъектности свободных сельских обывателей Российской империи [Текст] : монография / Н. Дунаева. – Санкт-Петербург : СЗАГС, 2010. – 472 с.
 37. Дживилегов А. К. Николай Алексеевич Милютин / А. К. Дживилегов // *Великая реформа: [19 февраля 1861 – 1911] : русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд. : в 6 т. – Т. 5. – Москва : т-во И. Д. Сытина, 1911. – С. 68–87.*
 38. Безобразов В. П. 1862. Мировые посреднические учреждения / В. П. Безобразов // *Государство и общество : Управление, самоуправление и судебная власть : Статьи В. П. Безобразова. – Санкт-Петербург : тип. В. Безобразова и К°, 1882. – С. 331–366.*
 39. Дудзинская Е. А. Эволюция славянофильских взглядов на пореформенную общину / Е. А. Дудзинская // *История СССР. – 1990. – № 3. – С. 41–54.*
 40. Барвінок О. В. Шляхтя Поділля в підтовоці селянської реформи 1861 р. у дзеркалі мемуарів Тадеуша Бобровського / О. В. Барвінок // *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. – 2011. – Вип. 19. – С. 280–283.*
 41. Самарин Ю. Ф. Труды по составлению проекта о крестьянах в Редакционных комиссиях с 3 июня 1859 г. по 10 октября 1860 года / Ю. Ф. Самарин // *Сочинения Ю. Ф. Самарина : в 12 т. – Т. 4. : Крестьянское дело с июня 1859 по апрель 1864 года. – Москва : т-во тип. А. И. Мамонтова, 1911. – С. 3–261.*
 42. Самарин Ю. Ф. Труды во время рассмотрения проекта Положения о крестьянах в Главном комитете с 10 октября 1860 года по 14 января 1861 года / Ю. Ф. Самарин // *Сочинения Ю. Ф. Самарина : в 12 т. – Т. 4. : Крестьянское дело с июня 1859 по апрель 1864 года. – Москва : т-во тип. А. И. Мамонтова, 1911. – С. 265–384.*
 43. Корнилов А. А. Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России / А. А. Корнилов. – Санкт-Петербург, 1905. – 473 с.
 44. Журналы и мемории общего собрания Государственного совета по крестьянскому делу : С 28 января по 14 марта 1861 г. – Петроград : гос. тип., 1915. – 399 с.
 45. Корнилов А. Основные течения правительственной и общественной мысли во время разработки крестьянской реформы / А. Корнилов // *Освобождение крестьян : деятели реформы : сб. ст. – Москва : Науч. слово, 1911. – С. 1–53.*
 46. Фаусек В. А. Великий гражданин Александр Иванович Герцен и его роль в деле освобождения крестьян : Историко-литературный очерк / В. А. Фаусек. – Х. : Утро, 1911. – 23 с.; Бахрушин С. Великая княгиня Елена Павловна / С. Бахрушин // *Освобождение крестьян : деятели реформы : сб. ст. – Москва : Науч. слово, 1911. – С. 115–172.*
 47. Лященко П. И. Последний секретный комитет по крестьянскому делу. 3 января 1857 г. – 16 февраля 1858 г.: (по материалам архива Государственного совета) / П. И. Лященко. – Санкт-Петербург : изд. м-ва фин., 1911. – 56 с.
 48. 36657. – Февраля 19. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // *ПСЗРИ–2. – Т. XXXVI. Отд. I. 1861. От № 36490 – 37190. – Санкт-Петербург : тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1863. – С. 141–169.*
 49. Зинина М. М. Деятельность мировых посредников Поволжья по созданию сельских обществ и волостей / М. М. Зинина // *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2013. – № 2. – С. 113–116.*
 50. Краснова В. Б. Крестьянское общественное управление в России в 60–80-е гг. XIX в. (по материалам Центрально-промышленного района) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 «История СССР» / В. Б. Краснова ;

- МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1989. – 217 с.
51. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах : в 2 т. – Т. II. – Санкт-Петербург : тип. МВД, 1903. – 393 с.
 52. Никитина Н. П. Селенные и сельские сходы Северо-Запада в пореформенное время (по материалам приговоров сельских обществ Псковской и Новгородской губерний) / Н. П. Никитина // Псков. Научно-практический, историко-краеведческий журнал. – Псков : ПГПИ, 1999. – № 11. – С. 91–97.
 53. Державний архів Чернігівської області. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 446.
 54. Скалон В. Ю. Земские взгляды на реформу местного управления. Обзор земских отзывов и проектов / В. Ю. Скалон. – Москва : печ. С. П. Яковлева, 1884. – 236 с.
 55. Мануилов А. А. Реформа 19 февраля и общинное землевладение / А. А. Мануилов // Великая реформа : [19 февраля 1861 – 1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем : Юбилейное изд. : в 6 т. – Т. 6. – Москва : т-во И. Д. Сытина, 1911. – С. 54–103.
 56. РДА. Ф. 1317. Оп. 1. Спр. 106.
 57. Полный систематический свод узаконений, касающихся крестьян и других податных сословий, общественного их управления и обязанностей сельских и волостных должностных лиц и нижних чинов уездной полиции, с присоединением нового положения о земских начальниках, городских судьях и проч. – Москва : тип. В. В. Чичерина, 1890. – 256 с.
 58. Свод законов Российской империи [Издание неофициальное] : в 5 кн. / сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг; под ред. и с примеч. С. Д. Мордухай-Болтовского. – Кн. 1. – Т. II. Свод губернских учреждений. – Санкт-Петербург : кн. т-во «Деятель», 1912. – 737 с.
 59. Леонтьев А. А. Законодательство о крестьянах после реформы / А. А. Леонтьев // Великая реформа : [19 февраля 1861 – 1911] : русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд. : в 6 т. – Москва : т-во И. Д. Сытина, 1911. – Т. 6. – С. 158–199.
 60. 3578. – Марта 18. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – О порядке разрешения семейных разделов в сельских обществах, в которых существует общинное пользование мирскою полевою землею // ПСЗРИ–3. – Т. VI. 1886. От № 3436 – 4137 и доп. – Санкт-Петербург : тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1888. – С. 116–117.
 61. 9754. – Июня 8. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – Об утверждении правил о переделах мирской земли // ПСЗРИ–3. – Т. XIII. 1893. От № 9217 – 10232 и доп. – Санкт-Петербург : тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1897. – С. 425–427.
 62. Приклонский С. А. Народная жизнь на Севере / С. А. Приклонский. – Москва : типо-лит. И. Н. Кушнерева и К°, 1884. – 366 с.; Його ж. Очерки самоуправления земского, городского и сельского / С. А. Приклонский. – Санкт-Петербург : изд. Ф. Павленкова, 1886. – 382 с.
 63. Якубович А. Крестьянское самоуправление / А. Якубович. – [Санкт-Петербург] : тип. И. П. Воицкого, 1883. – 37 с.; Дашкевич Г. А. О волостном суде и его реформе (Из наблюдений над крестьянским самоуправлением) / Г. А. Дашкевич. – Вильна : тип. А. Г. Сыркина, 1885. – 104 с.
 64. Соловьев Е. Т. Очерк семейственного права русских крестьян Мамашского уезда / Е. Т. Соловьев. – Казань : губ. тип., 1879. – 18 с.; Минейко Г. И. Сельская поземельная община в Архангельской губернии / Г. Минейко. – Архангельск : губ. тип., 1884. – 33 с.; Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян : К вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому уложению [сост. В. Ф. Мухин]. – Санкт-Петербург : Ред. комис. по сост. гражд. уложения, 1888. – 333 с.; Тенишев В. В. Административное положение русского крестьянина / В. В. Тенишев. – Санкт-Петербург : тип. А. С. Суворина, 1908. – 164 с.
 65. Сельское общество // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Санкт-Петербург : тип. акц. общ. «Издат. дело»; Брокгауз – Ефрон, 1900. – Т. XXIX. – С. 377–384.
 66. Вениаминов П. Крестьянская община (Что она такое, к чему идет, что дает и что может дать России?) / П. Вениаминов. – Санкт-Петербург : Трудовой союз, 1908. – 260 с.
 67. Качоровский К. Р. Русская община: Возможно ли, желательно ли ее сохранение? / К. Р. Качоровский. – Т. 1. Общее введение. – Ч. 1. Что такое община? – Санкт-Петербург : Народн. польза, 1900. – 431 с.
 68. Миклашевский И. Поземельная община / И. Миклашевский // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз, И. Ефрон. – Санкт-Петербург : типо-литогр. И. А. Ефрона, 1898. – Т. XXIV. – С. 212–220.
 69. Столыпин Д. А. О несовместимости общинной формы с нормальным сельским самоуправлением / Д. А. Столыпин [Оттиск из журнала «Русский Вестник»]. – [Москва] : [б. и., б. г.] – 8 с.
 70. Градовский А. Д. Всесословная мелкая единица / А. Д. Градовский // Градовский А. Д. Собрание сочинений : в 9 т. – 2 изд. – Т. 8. – Ч. 2. : Органы управления. – Санкт-Петербург : тип. М. М. Стасюлевича, 1907. – С. 564–575.
 71. Бородин Д. Н. Крестьянский вопрос накануне созыва народных представителей (Доклад, читанный в «Собрании экономистов» в мае 1905 г.) / Д. Н. Бородин. – Санкт-Петербург : тип. Ц. Крайз, 1905. – 137 с.
 72. Корнилов А. А. Крестьянская реформа / А. А. Корнилов. – Санкт-Петербург : типо-литогр. Ф. Вайсберга и К°, 1905. – 271 с.
 73. Богословский М. Яков Иванович Ростовцев / М. Богословский // Освобождение крестьян: деятели реформы : сб. ст. – Москва : Науч. слово, 1911. – С. 200–232.
 74. Лященко П. І. Селянська справа та пореформенна землевпорядна політика / П. І. Лященко // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2013. – Вип. 46. – С. 247–262.
 75. 17286. – Июня 23. Высочайше утвержденное положение о порядке взимания окладных сборов с надельных земель сельских обществ // ПСЗРИ–3. – Т. XIX (1899). – Отд. III. Ч. 1. 1904. От № 16310 – 17967 и доп. – Санкт-Петербург : тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1902. – С. 806–807.
 76. Свод заключений губернских совещаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о кре-

- стяхнах. – Санкт-Петербург : земс. отдел м-ва вн. дел, 1897. – Т. 1. Сельское и волостное управление : (Вопросы 1 – 25). – 795 с.
77. Губарев Д. Н. Что народу нужно? / Д. Н. Губарев. – Штуттгарт : тип. «Гуттенберг», 1881. – 358 с.; Мотин С. В. Записка Самарского губернатора Г. С. Аксакова о крестьянском самоуправлении от 15 января 1868 года / С. В. Мотин, С. Х. Хакимов // Пробелы в российском законодательстве. – 2015. – № 1. – С. 63–70.; Верховцева І. Г. «Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини» : П. О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування / І. Г. Верховцева // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 48–50.
78. Верховцева І. Г. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902 – 1907 роках як початковий етап селянської революції / І. Г. Верховцева // Український селянин. – Вип. 16. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2016. – С. 58–69.
79. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России в 1907 – 1914 гг. / П. Н. Зырянов. – Москва : Наука, 1992. – 256 с.; Безгин В. Б. Крестьянство в аграрных преобразованиях начала XX века / В. Б. Безгин // Крестьянство и власть в истории России XX века : сб. науч. ст. участников межд. круг. стола. – Москва : ООО «АПР», 2011. – С. 89–101.; Морозов А. Ю. Крестьянское сословное самоуправление в России / А. Ю. Морозов // Преподавание истории в школе. – 2013. – № 9. – С. 22–26.; Белокопытова Н. Ю. Эволюция крестьянского сословия и общинной формы землепользования: теоретико-правовые вопросы [Электронный ресурс] / Н. Ю. Белокопытова // Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева. – 2014. – Т. 1 (80). – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article>.

References

1. Latyshev, S. (1892). *Volost*. Encyclopedic Dictionary. Sankt-Petersburg: type lithography I. A. Efrona. Vol. VII. 93–98. (in Russ.)
2. *Administrative and territorial structure of. History and modernity.* (2003). Moscow: OLMA-PRESS. (in Russ.)
3. Klochkov, M. V. (1916). *Essays on the governmental activity of the time of Paul I.* Petrograd: S enate print. (in Russ.)
4. Pushkarev, S.G. (1924). *Essays on the history of peasant self-government in Russia.* Praga: Farm. (in Russ.)
5. Khristoforov, I. A. (2011). *The fate of reform: The Russian peasantry in government policy before and after the abolition of serfdom (1830 - 1890's).* Moscow: Collection. (in Russ.)
6. Ushakov, N. M. (1994). *The peasant question in the policy of the autocracy of Russia in the nineteenth and early twentieth centuries.* Astrahan': Astrakhan State University. (in Russ.)
7. Ruzhitskaya, I. V. (2009). *Enlightened bureaucracy (1800 – 1860).* Moscow: IRI RAN. (in Russ.)
8. *Reforms in Russia. From ancient times to the end of the twentieth century.* (2016). Vol. 3. Moscow: Political Encyclopedia. (in Russ.)
9. Verkhovtseva, I. G. (2013). *Peasant self-government in Bessarabia (mid-second half of the nineteenth century).* Kolomna: MGOSGI. 35–40. (in Russ.)
10. Skrebetskii, A. (1862). *Peasant business in the reign of Emperor Alexander II: Materials for the history of the emancipation of peasants.* Vol. 1. Bonn-on-Reyn: print. F. Kryugera. (in Russ.)
11. Kavelin, K. D. (1898). A look at the Russian rural community. Collection of works by K. D. Kavelina. Vol. 2. Sankt-Petersburg: print. M. M. Stasyulevicha. 162–194. (in Russ.)
12. Sukhova, O. A. (2007). «Community revolution» in Russia: social psychology and behavior of the peasantry in the first decades of the twentieth century (based on materials from the Middle Volga region). Penza: PGP. (in Russ.)
13. Lyukshin, D. I. (1996). *1917 in the village: communal revolution. Revolution and Man: The Socio-Psychological Aspect.* Moscow: IRI. 115–141. (in Russ.)
14. Brzheskii, N. (1897). *Inadequacy and mutual responsibility of rural societies: Historical and critical review of current legislation, in connection with the practice of peasant taxation.* Sankt-Petersburg: print. V. Kirshbauma. (in Russ.)
15. Strakhovskii, I. M. (1904). *Peasant rights and institutions.* Sankt-Petersburg: Public benefit. (in Russ.)
16. Strakhovskii, I. M. (1905). *The peasant question in the legislation and in the legislative commissions after 1861.* Vol. 1. Sankt-Petersburg: Conversation. 371–455. (in Russ.)
17. Kornilov, A. A. (1911). *Peasant self-government according to the Regulations on February 19, 1861.* Great reform: [February 19, 1861 - 1911]: Russian society and the peasant question in the past and present. Vol. 6. Moscow: partnership I. D. Sytina. 137–157. (in Russ.)
18. Ulanov, V. Ya. (1911). *The course and outcome of the peasant reform.* Great reform: February 19, 1861-1911. Moscow: Russian partnership print. 93–147. (in Russ.)
19. Zaboenkova, A. S. (2013). *Legal aspects of the destruction of the community during the Stolypin agrarian reform.* Bulletin of the Baltic Federal University. I. Kanta. 12. 44–51. (in Russ.)
20. Golubev, V. F. (2009). *Rural community (community) XVI - XVIII centuries. in Ukrainian historiography.* Ukrainian History Magazine. 5. 186–199. (in Ukr.)
21. Golubev, V. F. (2017). *Community of Belarus XVI-XVIII century: special representative of the science of the terminology.* Ukraine in Central and Eastern Europe. 17. 523–529. (in Bel.)
22. Kushko, A., & Taki, V. et al. (2012). *Bessarabia in the Russian Empire (1812 – 1917).* Moscow: New literary review. (in Russ.)
23. 6592. *November 28. Highest approved opinion of the State Council, announced by the Senate on January 15. On the procedure for levying state fees on state taxes, zemstvo duties and worldly expenses.* (1834). PSZRI–2. Vol. VIII. Sankt-Petersburg: print. II O. S. E. I. V. K.. 698–707. (in Russ.)
24. Druzhinin, N. M. (1946). *State peasants and the reform of P. D. Kiseleva P. D. Kiseleva.* Vol. 1. Moscow; Leningrad: USSR AN. (in Russ.)

25. Taki, V. (2004). *Historical memory and construction of the region after joining the empire: a special form of government in Bessarabia in 1818 - 1828*. Ab Imperio. 3. 145–174. (in Russ.)
26. Verkhovtseva, I. G., & Lun'ova, O. K. (2016). *Ukrainian Danube: ethno-sociocultural landscape*. Регіональна історія України. Київ: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. 10. 251–278. (in Ukr.)
27. Grossul, Ya. (1956). *Peasants of Bessarabia (1812 – 1861)*. Kyshynov: State Publishing House of Moldova. (in Russ.)
28. Chyruk, S. V. (2016). *Lutheran colonies of Southern Ukraine of the late XVIII - early XX centuries: historical and demographic aspect: author's abstract. dis. PhD. hist. sci. nauk*. Dnipropetrovsk. (in Ukr.)
29. Russian State Historical Archive. F. 1180. Ser. XV. Un. 144. (in Russ.)
30. 6739. *January 24. Highest approved provision on the scratches or free farmers of the Bessarabian region (1835)*. PSZRI–2. Vol. IX. Sankt-Petersburg: print. II O. S. E. I. V. K. 75–81. (in Russ.)
31. Antsupov, I. A. (1966). *State village of Bessarabia in the XIX century (1812 – 1870)*. (1812 – 1870-е рр.). Kishinyov: Kartya moldovenyaske. (in Ukr.)
32. Milyukov, P. (1895). *The peasants*. Encyclopedic Dictionary. Sankt-Petersburg: type lithography I. A. Efrona. Vol. XVI-A. 675–714. (in Russ.)
33. Dovnar-Zapol'skii, M. V. (1905). *Political ideals of M. M. Speranskogo. Dovnar-Zapol'skii M. V. From the history of social trends in Russia.* Kyiv: print. A. P. Sapunova. 77–143. (in Russ.)
34. *Code of laws of the Russian Empire, by the order of the Emperor Nicholas Pavlovich made. Institutions. Code of institutions of state and provincial. Edition of 1842*. (1842). Part II. Sankt-Petersburg: print. II O. S. E. I. V. K. (in Russ.)
35. Druzhinin, N. (1968). *State peasants and the reform of P. D. Kiselev*. Vol. 1. Moscow: Science, 1969. 28–53. (in Russ.)
36. Dunaeva, N. V. (2010). *Between class and civil freedom: the evolution of the legal personality of free rural inhabitants of the Russian Empire*. Sankt-Petersburg: SZAGS. (in Russ.)
37. Dzhivilegov, A. K. (1911). *Nikolai Alekseevich Milyutin*. Great reform: [February 19, 1861 - 1911]: Russian society and the peasant question in the past and present. Vol. 6. Moscow: partnership I. D. Sytina. 68–87. (in Russ.)
38. Bezobrazov, V. P. (1882). *1862. World Agencies*. State and society: Governance, self-government and judiciary: Articles V. P. Bezobrazova. Sankt-Petersburg: print. V. Bezobrazova i K°. 331–366. (in Russ.)
39. Dudzinskaya, E. A. (1990). *Evolution of Slavophile views on the post-reform community*. History of the USSR. 3. 41–54. (in Russ.)
40. Barvinok, O. V. (2011). *The nobility of Podillya in the preparation of the peasant reform of 1861 in the mirror of the memoirs of Tadeusz Bobrowski*. Scientific notes [Vinnytsia State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky. Ser.: History . 19. 280–283. (in Ukr.)
41. Samarin, Yu. F. (1911). *Works on drafting a draft on peasants in the Drafting Commissions from June 3, 1859 to October 10, 1860*. Compositions Yu. F. Samarina. Vol. 4. Moscow: print. A. I. Mamontova. 3–261. (in Russ.)
42. Samarin, Yu. (1911). *Proceedings during the review of the Draft Regulations on Peasants in the Main Committee from October 10, 1860 to January 14, 1861*. Compositions Yu. F. Samarina. Vol. 4. Moscow. 265–384. (in Russ.)
43. Kornilov, A. (1905). *Essays on the history of social movement and peasant affairs in Russia*. Sankt-Petersburg. (in Russ.)
44. *Magazines and memorials of the general meeting of the State Council for Peasant Affairs: from January 28 to March 14, 1861*. (1915). Petrograd: state print. (in Russ.)
45. Kornilov, A. A. (1911). *The main trends of government and social thought during the development of peasant reform*. Release of the peasants: the figures of reform.. Moscow: Scientific Word. 1–53. (in Russ.)
46. Fausek, V. A. (1911). *Great citizen Alexander Ivanovich Herzen and his role in the liberation of peasants*. Har'kov: Morning. (in Russ.); Bakhrushin, S. (1911). *The Grand Duchess Elena Pavlovna*. Liberation of the peasants: the reformers. Moscow: Scientific Word. 115–172. (in Russ.)
47. Lyashchenko, P. I. (1911). *The last secret committee on peasant business. January 3, 1857 - February 16, 1858: (according to the materials of the archive of the State Council)*. Sankt-Petersburg: edition of the Ministry of Finance (in Russ.)
48. 36657. *February 19. Highest approved General Provisions on peasants who have left serfdom*. (1863). PSZRI – 2. Vol. XXXVI. Sankt-Petersburg: print. II O. S. E. I. V. K. 141–169. (in Russ.)
49. Zinina, M. M. (2013). *Activity of the world mediators of the Volga region on the creation of rural societies and volosts*. Bulletin of the Saratov State Social and Economic University. 2. 113–116. (in Russ.)
50. Krasnova, V. B. (1989). *Peasant public administration in Russia in the 60's and 80's. XIX century. (based on materials from the Central Industrial Region): author's abstract. dis. PhD. hist. sci. nauk*. Moscow. (in Russ.)
51. *Proceedings of the Editorial Commission on the Revision of the Laws on Peasants (1903)*. Vol. II. Sankt-Petersburg: Ministry of Internal Affairs print. (in Russ.)
52. Nikitina, N. P. (1999). *Selennye and rural gatherings of the North-West in the post-reform period (based on the verdicts of rural communities in the Pskov and Novgorod provinces)*. Pskov. Scientific and practical, historical and local lore journal. Pskov: PGPI. 11. 91–97. (in Russ.)
53. State Archives of Chernihiv region. F. 143. Ser. 1. Un. 446. (in Russ.)
54. Skalon, V. Yu. (1884). *Zemsky views on the reform of local government. Review of zemstvo reviews and projects*. Moscow: print. S. P. Yakovleva. (in Russ.)
55. Manuilov, A. (1911). *February 19 reform and communal land tenure*. Great reform: [February 19, 1861 - 1911]: Russian society and the peasant question in the past and present. Vol. 6. Moscow: partnership I. D. Sytina. 54–103. (in Russ.)
56. Russian State Historical Archives. F. 1317. Ser. 1. Un. 106. (in Russ.)
57. *A complete systematic code of laws concerning peasants and other taxation estates, their public administration and duties of rural and volost officials and lower ranks of the district police, with the addition of a new provision on zemstvo officers, city magistrates and other (1890)*. Moscow: print. V. V. Chicherina. (in Russ.)
58. *Code of Laws of the Russian Empire [Non-official publication] (1912)*. Book. 1. Vol. II. Sankt-Petersburg: «Employee». (in Russ.)

59. Leont'ev, A. A. (1911). *Legislation on the peasants after the reform*. Great reform: [February 19, 1861 - 1911]: Russian society and the peasant question in the past and present. Vol. 6. Moscow: partnership I. D. Sytina. 158–199. (in Russ.)
60. 3578. *March 18. Highest approved opinion of the State Council. On the procedure for resolving family divisions in rural societies in which there is a communal use of worldly land*. (1888). PSZRI–3. Vol. VI. Sankt-Petersburg: print. II O. S. E. I. V. K. 116–117. (in Russ.)
61. 9754. *June 8. Highest approved opinion of the State Council. On the approval of the rules of the redistribution of worldly land*. (1897). PSZRI–3. Vol. XIII. Sankt-Petersburg: print. II O. S. E. I. V. K. 425–427. (in Russ.)
62. Priklonskii, S. A. (1884). *People's Life in the North*. Moscow: type lithography I. N. Kushnereva and Co. (in Russ.); Priklonskii, S. A. (1886). *Essays on self-government of the Zemsky, urban and rural*. Sankt-Petersburg: print. F. Pavlenkova. (in Russ.)
63. Yakubovich, A. (1883). *Peasant self-government*. [Sankt-Petersburg]: print. I. P. Voshchinskogo. (in Russ.); Dashkevich G. A. (1885). *About volost court and its reform (From observations on peasant self-government)*. Vil'na: print. A. G. Syrkina. (in Russ.)
64. Solov'ev, E. T. (1879). *Essay on the Family Law of the Russian Peasants in the Mamadysh County*. Kazan': province print. (in Russ.); Mineiko, G. I. (1884). *Rural land community in Arkhangelsk province*. Arhangel'sk: province print. (in Russ.); Mukhin, V. F. (1888). *The usual order of inheritance among the peasants: On the issue of the relation of people's legal customs to the future civil code*. Sankt-Petersburg: Editorial commissions for drafting civil code (in Russ.); Tenishev, V. V. (1908). *Administrative position of the Russian peasant*. Sankt-Petersburg: print. A. S. Suvorina. (in Russ.)
65. *Rural society*. (1900). Encyclopedic Dictionary. Sankt-Petersburg: «Published. a business»; Brokgauz – Efron. Vol. XXIX. 377–384. (in Russ.)
66. Veniaminov, P. (1908). *The peasant community (What is it, what does it go for, what does it give and what can Russia give?)*. Sankt-Petersburg: Labor Union. (in Russ.)
67. Kachorovskii, K. R. (1900). *Russian community: Is it possible, is it desirable to preserve it?* Vol. 1. P. 1. Sankt-Petersburg: People's benefit. (in Russ.)
68. Miklashevskii, I. (1898). *The Land Community*. Encyclopedic Dictionary. Sankt-Petersburg: type lithography I. A. Efrona. Vol. XXIV. 212–220. (in Russ.)
69. Stolypin, D. A. *On the incompatibility of the communal form with normal rural self-government*. [Moscow]: (in Russ.)
70. Gradovskii, A. D. (1907). *Vsesoslovnaya small unit*. Gradovskii A. D. Collection of works. Vol. 8. P. 2. Sankt-Petersburg: print. M. M. Stasyulevicha. 564–575. (in Russ.)
71. Borodin, D. N. (1905). *The peasant question on the eve of the convocation of people's representatives (a report read in the «Meeting of Economists» in May 1905)*. Sankt-Petersburg: print. Tz. Krayz. (in Russ.)
72. Kornilov, A. A. (1905). *Peasant Reform*. Sankt-Petersburg: type lithography F. Vaisberga i Ke. (in Russ.)
73. Bogoslovskii, M. (1911). *Yakov Ivanovich Rostovtsev*. Liberation of the peasants: the reformers. Moscow: Scientific Word. 200–232. (in Russ.)
74. Lyashchenko, P. I. (2103). *Peasant affair and post-reform land management polic*. The History of the People's Government and the Economical Dumas of Ukraine. 46. 247–262. (in Russ.)
75. 17286. *June 23. Highest approved provision on the procedure for collection of salaries from allotment land of rural societies*. (1902). PSZRI–3. Vol. XIX. Sec. III. P. 1. Sankt-Petersburg: print. II O. S. E. I. V. K. 806–807. (in Russ.)
76. *Collection of conclusions of the provincial meetings on issues relating to the revision of legislation on peasants*. (1897). Sankt-Petersburg: Zemsky department of the Ministry of Internal Affairs. Vol. 1. (in Russ.)
77. Hubarev, D. N. (1881). *What people need?* Shtutgard: «Guttenberg». (in Russ.); Motyn, S. V., & Khakymov, S. Kh. (2015). *A note of Samara Governor G. S. Aksakov on peasant self-government of January 15, 1868*. Gaps in Russian legislation. 1. 63–70. (in Russ.); Verkhovtseva, I. G. (2013). «Despotism of the landowner replaced by the despotism of the community»: P. O. Valuev about the peasant self-government of the first decade of functioning. Gilea: Scientific Bulletin. Sciences works collection. Kyiv: VIR UAN. 76(№ 9). 48–50. (in Ukr.)
78. Verkhovtseva, I. G. (2016). *Politicization of peasants' self-government in the Russian Empire in 1902-1907 as the initial stage of the peasant revolution*. Ukrainian peasant. 16. 58–69. (in Ukr.)
79. Zyryanov, P. N. (1992). *The peasant community of European Russia in 1907 - 1914*. Moscow: Nauka. (in Russ.); Bezgin, V. B. (2011). *The peasantry in the agrarian transformations of the early twentieth century. Peasantry and power in the history of Russia. XX century*. Moscow: OOO «APR». 89–101. (in Russ.); Morozov, A. Yu. (2013). *Peasant class self-government in Russia*. Teaching history at school. 9. 22–26. (in Russ.); Belokopytova, N. Yu. (2014). *Evolution of the peasant class and the communal form of land use: theoretical and legal issues*. Bulletin of Volzhsky University named after V. N. Tatishchev. 1 (80). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article>. (in Russ.)

Abstract

Verkhovtseva I. Peasants self-government in imperial discourse of the second half XIX – beginning XX c.: terms «rural society», «community», «administrative community».

Introduction. Is actualized the problem of marking the key concepts related to the functioning of the Russian Empire peasant self-government in the in the imperial discourse at the second half of the nineteenth and early twentieth century.

Purpose. The author set the purpose to find out the reasons that caused marking of the basic structure of the estate-territorial peasants' self-government in the official, publicistic and scientific discourses in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries by different terms: «rural society», «administrative community», «community».

Results. Underestimation of the territorial aspects of the new peasant self-government, introduced by the Great Reform in 1861, made the Romanov empire noble establishment to apperceive rural society through the prism

of traditional self-government rural societies of the Great Russian provinces – «worlds». Since the late 1840's these traditional structures were named «community» - the Russian-language tracing paper of the corresponding name from the the traveler A. Gaxsthausen book. During the discussion of projects of post-serf village governance in 1858-1860, the basic structure of peasant self-government was officially called «rural society», and unofficially – «the administrative community». Publicists and jurists used its abbreviated form – «community» in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

Originality. For the first time is actualized the problem of marking the basic structures of Russian Empire peasant self-government in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in official, journalistic and scientific discourses different terms – «rural society», «administrative community», «community».

Conclusion. Based on the development of publicists and neglecting the official sources documents historians in the early twentieth century while studying the peasants self-management had used the incorrect term «community», so they made in historiography the precedent of the erroneous identification of the estate-territorial self-government of the peasants of the Romanov Empire with the communal («secular») self-government of its Great Russian provinces and the traditional self-government of rural societies in other regions. The result was the distortion of the representations about the peasant self-government role in the agrarian modernization as a whole and about the revolutionary processes in Russian Empire at the beginning of the 20th century in particular.

Key words: the Russian Empire, the peasant reform of 1861, peasant self-government, «world», rural society, community, administrative community.

Одержано редакцією 11.10.2017
Прийнято до публікації 12.12.2017

УДК 725.1:62-033.71(477.44)«19-20»

О. В. Грабовська

КУЛЬТУРА ВИКОРИСТАННЯ СИЛІКАТНОЇ ЦЕГЛИ В АРХІТЕКТУРІ ВІННИЦІ ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається практика використання силікатної цегли, як специфічна риса архітектури м. Вінниці початку ХХ ст. Аналізуються історичні причини формування цього явища, виділяються фактори, що сприяли його розвитку. Автор досліджує специфіку виробництва і використання силікатної цегли, як нового для Російської імперії будівельного матеріалу. Мода на застосування силікатної цегли розглядається в контексті архітектурних традицій Російської імперії та західноєвропейських держав.

Ключові слова: силікатна цегла, будівельні матеріали, архітектура, модерн, Вінниця, В. Краусс.

Постановка проблеми. На тлі сучасних урбанізаційних процесів і жвавої розбудови міст, особливо гострою стає проблема охорони архітектурної спадщини. В цьому контексті важливим є вивчення особливостей архітектури міста та дослідження специфіки використання будівельних матеріалів на різних етапах його забудови. Інформація про місце виготовлення та особливості виробництва будівельних матеріалів є надзвичайно важливою, коли йдеться про реставрацію пам'яток архітектури, а розуміння тенденцій в культурі оформлення будівель того чи іншого періоду дозволяє не порушувати цілісність візуального образу міста при його сучасній забудові. Основу архітектурного обличчя м. Вінниці складають споруди кінця ХІХ – початку ХХ ст. Однією з помітних рис вінницької архітектури цього періоду є широке використання силікатної цегли. Значний масштаб її застосування дозволяє вести мову про моду на оформлення будинків силікатною цеглою, як своєрідну культурну особливість. Це доводить, що дослідження культури використання силікатної цегли у Вінниці вказаного періоду постає актуальним з точки зору історії архітектури та пам'ятокознавства.

Мета статті полягає у розгляді факту широкого застосування силікатної цегли в оформленні вінницьких будинків початку ХХ ст., як специфічної риси місцевої архітектури; визначенні основних причин формування цієї особливості.

Аналіз останніх досліджень. Ґрунтовні дослідження особливостей використання будівельних матеріалів в різні періоди забудови м. Вінниці досі не проводились. Як правило, в літературі вказується лише факт використання того чи іншого будівельного матеріалу, або розкриваються окремі сторони функціонування підприємств з їх виробництва. На використання силікатної цегли, як характерну рису вінницької архітектури початку ХХ ст. вказує О. Бируля у невеликій за обсягом науково-популярній брошурі «Архітектурна історія Вінниці» [1]. Втім, автор згадує про використання силікатної цегли побіжно і з позиції дещо ідеологізованої критики. Згадується про організацію виробництва силікатної цегли у Вінниці в статті